

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՊՄՀ, ԳՀՀ, ՍՎԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱՆԵՐԱՐՎԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՒՐՁ

Հայկական բնաշխարհը կամ Հայոց աշխարհը աշխարհագրական այն տարածքն է, պատմաաշխարհագրական այն միջավայրը, որի սահմաններում, սկսած Դ. հազ. վերջերից եւ Գ. հազարամյակի սկզբներից առաջացել, կազմավորվել ու հարատեւել է հայ ժողովուրդը, որտեղ բազմադարյա պատմությունը կերտել է իր քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային ինքնատիպ կենսագրությունն ու ստեղծել հայոց պետականությունը:

Հայկական բնաշխարհն ունի պատմական անվանումներ՝ Հայք, Հայոց աշխարհ, Հայոց տուն կամ Հայաստան¹: Այն ունի նաեւ իր աշխարհագրական ձեւակերպումները՝ Հայկական լեռնաշխարհ կամ Հայկական լեռնաստան (հնագույն աղբյուրներում՝ Հայկական լեռներ, Արարատյան լեռներ):

Օտարներն այն անվանել են՝ «Արեւելք», «Արարատի երկիր», «Թորգոմյան տուն» (Աստվածաշնչի եբրայեցերեն եւ լատիներեն բնագրերում), «Կարդու» (Աստվածաշնչի ասուրերեն եւ քաղդեերեն բնագրերում), «Արմենիա» (Աստվածաշնչի հունարեն թարգմանության մեջ), «Հաբեթյան նահանգ» (եբրայեցերեն), «Նահարին» (եգիպտերեն), «Հայասա» (խեթերեն), «Նաիրի», «Արամյան տուն», «Արամյան ազգ», «Ուրաշտու-Ուրարտու» (ասորերեն), «Արմենիկ», «Արմենիա-Արմանիա-Արմինա» (պարսկերեն), «Խար (Հար) Մինայապ», «Հար-Մինի» (էլամերեն),

¹ «Հայաստան» անվանումը՝ որպես միջին դարերի արգասիք, գործածվել է «Հայք» անվանը զուգահեռ եւ պատմաաշխարհագրական տեսանկյունից ունեցել է նույն նշանակությունը: Այն ցույց է տալիս ինչպես էթնիկ պատկանելություն, այնպես եւ պետականություն եւ ֆիզիկաաշխարհագրական տարածաշրջան: «Հայաստան» բառի «տան» կամ «տուն» արմատն ունի ինչպես հին պարսկական (զենդական), այնպես եւ հայկական ծագում ու մեկնաբանություն եւ նշանակում է «երկիր» կամ «ապրելու վայր» (հմմտ. Բեհիստուն-Բիսիտուն, Անգեղտուն, Պարսպատունիք, Ուրարտու(ն), Թորգոմատուն եւ այլն): Մովսես Խորենացին ե. գ. Հայաստան անվանումն գործածում էր՝ ցույց տալով, որ այն Մեծ Հայքն է:

Հարմոնիա², Սոփիսթիա (հարավային խեթեր՝ վրացերեն), «Էմֆենիա» (արաբերեն), «Էմֆենիստան» (թուրքերեն), «Ֆլա» (աշխատող ժողովուրդ՝ քրդերեն), «Յամենիա» (չինարեն), «Վիրմենիա» (ուկրաիներեն) եւ այլ ձեւերով:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի³ հյուսիսարեւմտյան հատվածում եւ կազմում է Ալպյան-հիմալայան գեոսինկլինալային գոտու օղակներից ու Արեւմտյան Ասիայի երեք (Իրանական, Հայկական եւ Անատոլիական) խոշոր բարձրավանդակներից մեկը: Այն տեղակայված է արեւելքում՝ Իրանական⁴, արեւմուտքում՝ Փոքրասիական (Անատոլիական)⁵ լեռնաշխարհ-սարահարթերի միջեւ՝ Առաջավոր Ասիայի երկու՝ իրանական եւ դինարո-տավրոսյան լեռնահամակարգերի հանգույցում (Schaarung)⁶, եւ միավորում է Արեւելքն ու Արեւմուտքը⁷: Հ. Առաքելյանը նկատում է, որ Ասիայի սարահարթերից

² Տե՛ս "Tracking Ladon Gog and the Hebrew Rose", part one, Copyright tribwatch.com, 2006, էջ 80. նաեւ՝ Գ. ՄԱՊՈՅԵԱՆ, Կաղմոս, Հարմոնիա եւ Հայաստան, «Էջմիածին», Գ., 2018, էջ 46-61:

³ Ասիա աշխարհամասի արեւմտյան սարահարթը, որի տարածքը, ըստ էլիզե Ռեկլյուի, կազմում է 6.969525 կմ². տե՛ս է. ՌԷԿԼԻԻ, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիա լիճը եւ Առաջավոր Ասիա, Կաղարշապատ, 1891, էջ 126: Սահմանները հյուսիսում հասնում են Սեւ ծով, Մեծ Կովկասյան լեռներ, Կասպից ծով եւ Թուրանական տափաստաններ, հարավում՝ Հնդկական օվկիանոս, արեւելքում՝ Հինդու-Քուշ, իսկ արեւմուտքում՝ Կարմիր, Միջերկրական եւ Էգեյան ծովեր: Անատոլիա-իրանական ենթամայրցամաքն ունի մինչեւ 5000 կմ երկարություն եւ 500 կմ լայնություն («Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 13, Երեւան, 1987, էջ 29): Այն բաղկացած է գեոմորֆոլոգիական 6 շրջաններից՝ Փոքրասիական, Հայկական, Իրանական, Աֆղանական, Պակիստանյան եւ Կովկասյան (Ա. ЗОГРАБЯН, Орография Армянского нагорья (опыт орографического анализа морфоструктуры), Ереван, 1979, էջ 8): Ըստ աշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական ատլասի՝ առաջավորասիական բարձրավանդակը բաղկացած է Հայկական եւ Իրանական բարձրավանդակներից, Անատոլիական սարահարթից, Դրիմ-կովկասյան տարածաշրջանից, Պակիստանյան՝ Հնդկանգեայան ցածրավայրից («Физико-географический атлас мира», Москва, 1964, էջ 16):

⁴ Իրանական բարձրավանդակն ունի 2.7 մլն կմ² տարածք եւ 2500 կմ ձգվածություն: Այն գտնվում է Թուրանի եւ Հարավ-կասպիական դաշտավայրերի, Ինդոս գետի, Պամիրի, Հերմսիրի անապատի, Միջագետքի ու Հայկական բարձրավանդակի միջեւ («Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 4, Երեւան, 1978, էջ 452. նաեւ՝ «Физическая география материков и океанов», Н. Александровская, Зарубежная Азия, Москва, 1962, էջ 104-120):

⁵ Փոքրասիական (Անատոլիական) բարձրավանդակն ունի 400 հազ. կմ² տարածք: Այն ողողվում է Սեւ, Մարմարա, Էգեյան, Միջերկրական ծովերի եւ Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցների ջրերով: Արեւելքից արեւմուտք այն ձգվում է 1000 կմ երկարությամբ, իսկ հյուսիսից հարավ՝ 400-600 կմ լայնությամբ («Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 12, Երեւան, 1986, էջ 370. նաեւ՝ «Физическая география материков и океанов», Н. Александровская, Зарубежная Азия, էջ 93-101):

⁶ Տե՛ս А. ГУКАСОВ, Основные черты строения Армянского нагорья, съ картой, Тифлиси, 1901, էջ 8:

⁷ Տե՛ս Կ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հայկական բարձրավանդակ եւ Արեւելյան Հայաստան հասկացությունները եւ նրանց ոչ ճիշտ գործածումը մի շարք հեղինակների մոտ, «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, թ. 7, 1950, էջ 90:

ամենապտղաբերը եւ մշակության համար պիտանին Հայկական լեռնաշխարհն է, որովհետեւ այն չունի ավազոտ անապատներ եւ խիստ քարոտ տարածքներ⁸:

Ըստ որոշ պատկերացումների երկրաբանական վաղ անցյալում մեր մոլորակի վրա գոյություն են ունեցել երկու խոշոր մայրցամաքներ՝ Լավրասիան եւ Գոնդվանան, որոնց միջեւ ձգվել է Թեոխ օվկիանոսը:

Հայկական լեռնաշխարհը գրանիտային մի լեռնակուտակ է, որն առաջացել է տասնյակ ու հարյուր միլիոնավոր տարիների ընթացքում՝ երկրակեղևի մագմայի շիթային շարժումների ազդեցությամբ Գոնդվանա մայրցամաքից պոկված, ծագումով հնագույն Արաբա-սիրիական կոշտի ու Հնդկական թերակղզու բեկորի դեպի հյուսիս շարժվելու եւ Լավրասիա մայրցամաքի հետ բախվելու հետեւանքով: Արաբա-սիրիական կոշտը, ճգմելով Թեոխի հատակում գտնվող Հայկական Տավրոսի գեոսինկլինալը, ծալքավորել է այն, մտել նրա տակ, որը հետագայում դուրս է մղվել՝ ստեղծելով մի բարձր լեռնակուտակ՝ Հայկական լեռնաշխարհը եւ Կովկասյան լեռները: Իսկ Հնդկական պլատֆորմն էլ ճգմել է Պամիրի, Հիմալայների եւ Տիբեթի հատվածն ու ստեղծել մեկ այլ լեռնային կղզի⁹: Փոքրասիական եւ Իրանական սարահարթերում այդպիսի ճնշում չի եղել, քանի որ երկրակեղևն առավել հանգիստ պայմաններում է ձեւավորվել:

Քլեմանս Ռուայերի կարծիքով՝ Հայաստանը նախապատմական ժամանակաշրջանում իրոք եղել է ջրի հատակ եւ 150 մլն. տարի առաջ կազմել է Թեոխ օվկիանոսի մի մասը: Այդ են վկայում աղի ջրերի (Վանա, Ուրմիա լճեր եւ այլն) առկայությունը եւ օվկիանոսային ձկների, խխունջների, մարջանների, կակղամորթների մնացորդները լեռնային բարձր շրջաններում¹⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական յուրահատուկ խիստ կտրտված երկրամասը սարավանդաբարձրավանդակային ընդգծված բնույթ է ստացել երկրաբանական Կայնոգոյան դարաշրջանի երրորդական եւ չորրորդական ժամանակաշրջաններում: Թեոխ օվկիանոսի ցամաքելու արդյունքում (7-11 մլն. տարի առաջ), երբ տեկտոնական իջվածքների հետեւանքով առաջացել են Կողքիսը, Մերձկասպյան

⁸ Տէս Հ. Առնոլդսոն, Հանրագիտական բառարան, հտ. 1, Ա-Ն, Թիֆլիս, 1915, էջ 1434:

⁹ Տէս Հ. ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհ, ուսումնական ձեռնարկ, Երեւան, 2000, էջ 11-12:

¹⁰ Տէս "Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles", Bruxelles, 1888-1889, էջ 486:

ցածրավայրը, Միջագետքն ու ձեւավորվել են Սեւ, Միջերկրական եւ Կասպից ծովերը, վեր է բարձրացել Հայկական լեռնաշխարհը:

Հայկական լեռնաշխարհը համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է: Այն լեռնագագաթներով բաժանված լավային սարահարթերի եւ տեկտոնական խորշերի մի ամբողջություն է¹¹: Հրաբխային գործունեության հետեւանքով երկրի մակերեւույթը թաղվել է հրահեղուկ լավայի ծածկույթի տակ, «որը լցրել է անհարթութիւնները եւ կտրացրել մակերեւույթի գծագրութիւնը»¹² եւ ծածկվել է ալիքավոր սարավանդներով ու հրաբխային լեռնագագաթներով (Արարատ, Սավալան¹³, Սիփան, Արագած, Սրմանց)¹⁴: Այն հրաբխային լավայի միջոցով առաջացած ամենամեծ բարձրավանդակն է¹⁵: Մակերեւույթի մեջ հսկայական փոփոխություններ են առաջացրել նաեւ արտաքին ուժերը՝ արեւը, քամին, անձրեւն ու սառցադաշտերը:

Գիտության մեջ երկար ժամանակ տիրում էր այն կարծիքը, թե Հայկական լեռնաշխարհում, չնայած ընդարձակ սարահարթերի առատությանը, որեւէ տեղ չեն պահպանվել չորրորդական դարաշրջանի սառցապատման հետքեր: Սակայն նորագույն հետազոտություններն ապացուցեցին, որ Հայկական լեռնաշխարհում պարզորոշ նշմարվում են սառցադաշտերի շարժման հետեւանքները եւ մորենների (լեռնալանջերից սառույցների պոկած քարաշերտերի) գոյությունը (Գեղամա լեռնավանդակի Գնդասար եւ Սպիտակասար գագաթների լանջերին, Արագածի ու Մասիսների վրա եւ այլն): Ժողովուրդը տակավին վաղ ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհի զանազան կողմերում նկատել է լեռնային ապարների վրա սառցադաշտերի տեղաշարժումից առաջացած խորագծեր եւ դրանք վերագրել է Տորք Անգեղ հսկայի եղունգների վարպետությանը:

Հայկական լեռնաշխարհը հրաբխային, լեռնակազմական եւ տեկտոնական ուժերի հետեւանքով առաջացած երկիր է: Այն տարբեր ժամանակներում բյուրեղյա թերթաքարերից, մեզոզոյան կրաքարերից

¹¹ Сѣу М. БОНДАРСКИЙ, Словарь географических названий, Москва, 1954, էջ 28:

¹² Լ. ԼԻՍԻՑԵԱՆ, Հայաստանը ֆիզիկական տեսակետով, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա. եւ Բ., Երեւան, 1921-1922, էջ 236:

¹³ Սավալանը (Սաբալանը, Սալավանը, Սարավանը, Շահվարզանը Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթն է՝ 4821 մ բարձրությամբ:

¹⁴ Сѣу С. БАЛЪЯН, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969, էջ 30. նաեւ՝ «Физико-географический атлас мира», Москва, 1964, էջ 116:

¹⁵ Сѣу <http://fb.ru/article/231436/armyanskoe-nagore---gornyy-region-na-severe-peredney-azii-drevnee-gosudarstvo-na-territorii-armyanskogo-nagorya>:

ձեւավորված բեկորային եւ ծալքավոր բարձրաբերձ կոշտ լեռների, լեռնադաշտերի, կոնաձեւ ձյունածածկ լեռնագագաթների, ալպիական մարգագետինների, միջլեռնային բարեբեր եւ արգավանդ գոգահովիտների, հրաբխային մեծ ու փոքր սարահարթերի, անդնդախոր կիրճերի, տեկտոնական եւ լճային իջվածքների, լեռնային սառնորակ աղբյուրների, կապուտաշյա լճերի, անտառածածկ լեռնալանջերի, կլիմայական հակադրությունների մի բարդ հանգույց է¹⁶, ֆիզիկաաշխարհագրական ու գեոմորֆոլոգիական մի ուրույն եւ ինքնատիպ շրջան: Հայկական լեռնաշխարհի երկրակեղեւի կտրվածքում առանձնանում են՝ ա. նստվածքահրաբխային ծածկույթը (մինչեւ 8 կմ խորություն), բ. գրանիտային (15-20 կմ), գ. որձաքարային (իմա՝ բազալտային – Ա. Հ., 15-20 կմ) եւ դ. վերածնված գերմաֆիտային (մանթայի կազմում 6-7 կմ)¹⁷ շերտերը:

Մակերեւույթի բնույթի շնորհիվ է, որ հին եւ միջնադարյան Հայաստանի գավառների զգալի մասի անունները բարդված են «ձոր», «փոր» եւ «հովիտ» բառերով (Աղիովիտ, Արգասովիտ, Արճիշահովիտ, Բալահովիտ, Առուենից ձոր, Ազնուաց ձոր, Բերձոր, Կողբոփոր, Ծոբոփոր, Պարտիզացփոր եւ այլն)¹⁸:

Ձնայած Հայկական լեռնաշխարհը շատ նմանություններ ունի Անատոլիական եւ Իրանական բարձրավանդակների հետ, սակայն այն նկարագրով տարբերվում եւ սահմանազատվում է ինչպես հարեւան բարձրավանդակներից, այնպես եւ Անդրկովկասի ու Միջագետքի հարթավայրերից¹⁹: Եթե այն սերտորեն միացած է իրենից արեւելք եւ արեւմուտք ընկած տարածաշրջանների հետ, ապա, ընդհակառակը, խիստ տարբերվում է դեպի հյուսիս ու հարավ ընկած երկրներից՝ Վրաստանից եւ Միջագետքից: Այդ առումով Հ. Լինշը նկատում է. «Եթէ Հայաստանը բաժանուած չէ բնական կարեւոր պատուարներով արեւելքից՝ Պարսկաստանից եւ արեւմուտքից՝ Փոքր Ասիայից, ապա հիւսիսակողմը եւ հարավակողմը զատուած է բնական պատուարներով»²⁰:

¹⁶ Տե՛ս А. Исаченко, А. Шляпников, Ландшафты, Москва, 1989, էջ 237:

¹⁷ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 13, էջ 29:

¹⁸ Տե՛ս Մ. ՎՐԳ. ՔԱՋՈՒՆԻ, Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց դպրատանց տղայոց համար, Վենետիկ, 1857, էջ 8:

¹⁹ Տե՛ս Ա. ՎԵՀՈՒՆԻ, Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանությունը եւ ընդերքի հարստությունները, Երեւան, 2001, էջ 9:

²⁰ Հ. Ֆ. Պ. ԼԻՆՉ, Հայաստան. ուղեւորություններ եւ ուսումնասիրություններ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 400:

Ներկայացնելով մի անբաժան ամբողջություն՝ Հայկական լեռնաշխարհը հարեւան երկրներից տարբերվում է բազմաթիվ առանձնահատկություններով, որոնք, անգլիացի նշանավոր երկրաբան Ֆելիքս Օսվալդի բնորոշմամբ, մատնանշում են նրա յուրահատուկ բնույթը²¹: Առանձնահատկություններից տարբերակվում են հիմնականում երկուսը՝ ա. այն հարեւան երկրներից առավել բարձրադիր է եւ բ. հարուստ է հրաբխային լեռնաշղթաներով²²: Այն մի լեռնաշխարհ է, որի կենտրոնական մասն առավել բարձր է, իսկ դեպի տարբեր կողմեր գնալով՝ ցածրանում է աստիճան առ աստիճան եւ իջնում սանդուղքաձեւ: Նրա մակերեւույթը կորնթարդ է ու վահանաձեւ, որի ինքնուրույն երկրաբանական բնույթը ժամանակին նկատել է գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդ, երկրաբան Ա. Հումբոլտը²³:

Հաշվի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի այդ առանձնահատկությունները՝ գերմանացի նշանավոր երկրաբան, Դորպատի համալսարանի 37-ամյա պրոֆեսոր Հերման Աբիխն առաջին անգամ 1843 թ. իր «Über die geologische natur des Armenische Hoshlandes» («Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանական առանձնահատկությունների մասին») աշխատության մեջ Հայկական լեռնաշխարհն անվանել է «Plateu Armenien, Armenische Hochland»՝ «Հայկական բարձրավանդակ»²⁴, որը հոմանիշ է Հայկական լեռնաշխարհին²⁵: Ինչո՞ւ հայկական, քանի որ

²¹ Տե՛ս Փ. Օսվալդ, Къ истории тектоническаго развитія Армянскаго нагорья, «Записки Кавказскаго отдела императорскаго Русскаго географическаго общества», книжка XXIX, выпускъ 2-й, Тифлисъ, 1916, էջ 1:

²² Տե՛ս Ա. Աբեղյան, Աշխարհագրութեան դասագիրք, գիրք Դ., «Հայաստան եւ հարեւան երկրամասեր», Թիֆլիս, 1914, էջ 3:

²³ Տե՛ս А. VON HUMBOLDT, Asie Centrale, том I: Recherches sur les Chaines de Montagnes Et la Climatologie Comparee (Classic Reprint), Forgotten books, 2017, էջ 118–127:

²⁴ Հստ Հրաչյա Գաբրիելյանի՝ եթե երկրագունդը դիտում ենք ամբողջականության մեջ, ապա իսկապես որ Հայաստան աշխարհը մի վանդակ է: Բայց երբ երկիրը դիտարկում ենք միջին ու մեծ մասշտաբներով, ապա տեսնում ենք, որ այն բաղկացած է բազմաթիվ վանդակներից: Հետեւաբար՝ Հայկական բարձրավանդակի եզակի լինելն իրեն չի արդարացնում, մանավանդ որ գոյություն ունի նաեւ «Հայկական հրաբխային բարձրավանդակ» հասկացությունը. տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայք-Հայաստան-Հայկական լեռնաշխարհ, «Երեկոյան Երեւան», 1989, մարտի 13:

²⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս Г. Ави́хъ, Геологія Армянскаго нагорья, западная часть, орфографическое и геологическое описание, «Записки кавказскаго отдела императорскаго русскаго Географическаго общества», Пятигорскъ, 1899, книжка 21, восточная часть, 1902, книжка 23. А. Гукасов, Основные черты строения Армянскаго нагорья, «Записки кавказскаго отделения Русскаго Географическаго общества», 1901, книжка 22, выпускъ 1. Փ. Օսվալդ, Къ истории тектоническаго развитія Армянскаго нагорья, «Записки кавказскаго отдела Русскаго Географическаго общества», 1916, книжка XXIX, выпускъ 2-й. И. Щукин, А. Щукина, Очерк Армянскаго нагорья, Москва, 1927:

հայերը վաղ ժամանակներից լեռնաշխարհի տեղաբնիկ հիմնական ագգաբնակչությունն էին: Ըստ էության՝ «Հայկական» անվանումը Հ. Աբիխից առաջ եւս գործածվել էր: Աշխարհահռչակ գիտնականն ընդամենն առանձնացրել է հայկական անունով տարածաշրջանի երկրաբանական առանձնահատկությունները:

Իսկ Ռայմոն Ֆլուրոնը Հայկական լեռնաշխարհն անվանել է «Հայկական հովհարածե լեռնապար»²⁶:

«Հայկական բարձրավանդակ»-ը զուտ բնա-աշխարհագրական ըմբռնում է, ինքնուրույն եւ ինքնատիպ միավոր, աշխարհագրական անբաժանելի մի ամբողջություն: Էթնիկական ու քաղաքական շարժունակ հատկանիշների եւ չափանիշների փոխարեն երկրաբանական-գեոմորֆոլոգիական-աշխարհագրական եզրույթի առանձնացման հիմքում դրվել են կայուն եւ հիմնավորված, ժամանակի ընթացքում փոփոխությունների չենթարկվող երկրակեղեւի տվյալ հատվածի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագրիչներն ու մակերեւույթի ծագումնաբանության երկրաբանական առանձնահատկությունները: Ինչպես Հ. Աբիխն է նշում՝ այն ունի «երկրաբանական ինքնուրույն բնույթ»²⁷:

Ուշագրավն այն է, որ էթնիկական հատկանիշը համընկնում է ֆիզիկաաշխարհագրականին: Հայ ժողովուրդն առաջացել ու ձեւավորվել է ֆիզիկաաշխարհագրական իմաստով հենց Հայկական բարձրավանդակի տարածքում: Այդ առնչությամբ Ա. Ալպոյաճյանը նկատում է, որ Հայկական բարձրավանդակ «ճանշցուած երկրին միջնաբերդը առանձին կը ներկայացնէ միութիւն մը, որ ոչ մէկ ուրիշ երկրամասի կրնայ կցուիլ եւ աշխարհագրական Հայաստանն է, որ կայ եւ պիտի մնայ միշտ հայերուն անունով»²⁸: Այլ հատկանիշներն ու չափանիշներն այստեղ իրենց չեն արդարացնում: Հետեւաբար՝ «Հայկական բարձրավանդակ (լեռնաշխարհ)» եզրույթը բացարձակապես գիտական է:

Հ. Աբիխի շնորհիվ շրջանառության մեջ դրված «Հայկական բարձրավանդակ» եզրույթը գործածական դարձավ գիտական աշխարհում: Ժամանակի անվանի աշխարհագրագետներն ու ճանապարհորդներն իրենց

²⁶ Сѣу С. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, էջ 30:

²⁷ Сѣу Г. Абихъ, Геологія Армянскаго нагорья, западная часть, орографическое и геологическое описаніе, «Записки кавказскаго отдела императорскаго русскаго Географическаго общества», Пятигорскъ, 1899, էջ 1:

²⁸ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 4:

աշխատություններում հստակ գործածել եւ կիրառել են այդ հասկացությունը: Նույնը պետք է ասել նաեւ հանրագիտական բառարանների եւ աշխարհագրական ձեռնարկների հեղինակների մասին: «Հայկական բարձրավանդակ» («Հայկական լեռնաշխարհ») եզրույթը, որպես «Հայաստան»-ին հոմանիշ անվանում, գործածվել է նաեւ Զ. Բրայսի, Ա. Թոյնբիի եւ Ռ. Դե՛ Նոգալեսի կողմից՝ Հայոց ցեղասպանության դրվագները նկարագրելիս²⁹:

Սակայն թուրքական պատմագիտական դպրոցի անմիջական ջանքերով ժամանակի ընթացքում շրջանառությունից մասամբ դուրս բերվեց «Հայկական լեռնաշխարհ» աշխարհագրական անվանումը եւ այն փոխարինվեց «Արեւելյան Անատոլիա» շինծու ու սխալ հորջորջմամբ³⁰, որն ամբողջությամբ յուրացվեց թուրք, ազդեցությանցի³¹ եւ արեւմտյան³² հեղինակների կողմից, նույնիսկ շահարկման առարկա դարձավ խորհրդային որոշ մասնագետների աշխատություններում: Այսպես՝ «The New Encyclopaedia Britannica»-ում նշվում է, որ «Անատոլիա»-ն Թուրքիայի ներկայիս հանրապետության ասիական ամբողջ տարածքն է, լեռնային ուղղանկյուն մի երկիր, որը հազարավոր մղոններ երկարությամբ ձգվում է էգեյան ծովից մինչեւ Ռուսական Հայաստան եւ Իրանական Ադրբեջան³³: Ստացվում է, որ Հայկական բարձրավանդակ եզրն արհեստականորեն դուրս է մղվում Անատոլիայի հաշվին:

Նշենք, որ «Անատոլիա»-ն³⁴ հունարեն բառ է, որ նշանակում է «Արեւելք»: Հույներն այդպես էին անվանում իրենցից արեւելք ընկած

²⁹ «Հայկական բարձրավանդակն 2000-3000 կիներ հոս (խոսքը Հալեպի մասին է - Ա. Հ.) բերին քաջառողջ, եւ միայն 40-50 կմախքներ մնացին» (տե՛ս ԴԵՐԿՈՄՍ Ժ. ՊՐԱՅՍ, Անգղիական կառավարության կապոյտ գիրքը հայկական Մեծ Եղեռնի մասին (1915-1916), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 13. նաեւ՝ Բ. ԴԵ ՈՒԳԱԼԵՍ, Четыре года под помесящем, Москва, 2006):

³⁰ Տե՛ս URAS ESAT, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 11:

³¹ Տե՛ս https://www.rizvanhuseynov.com/2013/03/blog-post_9.html:

³² Տե՛ս Ա. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, Մերձավոր Արեւելքի հին քաղաքակրթությունները եւ Հայկական լեռնաշխարհը (մշակութաժագման եւ ազգաժագման հիմնախնդիրների շուրջ), «Քաղաքագիտության հարցեր. 2009». Հասարակություն, պատմություն, քաղաքակրթություն (միջբուհական գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, 2010, էջ 207-208: Այսպես՝ անգլիացի նշանավոր գիտնականներ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսորներ Դեյվիդ Մ. Լանգը եւ Քրիստոֆեր Զ. Ուոքերն իրենց «Հայերը» աշխատության մեջ նշում են. «Հայոց երկիրը... զբաղեցնում է մի ընդարձակ լեռնային տարածք՝ ներառելով Արեւելյան Անատոլիայի մեծ մասը (տե՛ս Գ. Մ. ԼԱՆԳ, Ք. ՈՒ. ՈՒՈՔԵՐ, Հայերը, Երեւան, 1992, էջ 11):

³³ Տե՛ս «The New Encyclopedia Britannica» in 30 volumes, vol. I, Chicago/London/Toronto/Geneva/Sydney/Tokyo/Manila/Seoul, 1979, էջ 813:

³⁴ Ըստ թուրք աշխարհագետ Բեսիմ Դարկոտի՝ Արեւելյան Անատոլիան գտնվում է Հյուսիս-անատոլիական լեռների (իմա՝ Պոնտական - Ա. Հ.) եւ Հարավ-արեւելյան Տավրոսի (իմա՝ Հայկական Տավրոս - Ա. Հ.) միջեւ (տե՛ս Բ. ԴԱՐԿՈՏ, География Турции, Москва, 1959, էջ 25):

փոքրասիական երկրամասը՝ մինչև համանուն թերակղզու աշխարհագրական վերջավորությունը:

Հակագիտական է այն «տեսակետը», երբ Հայկական բարձրավանդակն անվանում են Արեւելյան Անատոլիա («գողու Անադոլու»)³⁵, Արեւելյան կամ Հայաստանի Յայլաներ («Շարք Յայլարի»՝ *Ermənistən yaylası*)³⁶, Հայ-ֆրդական բարձրավանդակ կամ Անդրկովկաս-Այսրկովկաս³⁷, Կովկասյան Հայաստան, Հարավային Կովկաս³⁸, Ջավախք-Հայկական լեռնաշխարհ³⁹, իսկ Քուրդիստանը դիտարկվում է որպես Հայկական լեռնաշխարհից կտրված աշխարհագրական առանձին միավոր:

Ժիշտ է նկատում աշխարհագրագետ էվալդ Բանզենը, երբ նշում է, որ «աշխարհագրական առանձին բնությամբ մի Քուրդիստան գոյություն չունի»⁴⁰: Այսինքն, ըստ էության, ոչ միայն Այսր, այլ նաեւ Անդրտիգրիսյան լեռնաշխարհը եւս մտնում է Հայկական բարձրավանդակի կազմի մեջ: Իսկ ըստ Վ. Սիվերսի՝ Հայկական լեռնաշխարհի մեջ են մտնում նույնիսկ Թավրիզը, Տրապիզոնը, Բաթումը, Աստարան եւ Լենքորանը⁴¹:

Ողջ Հայկական բարձրավանդակի տարածքը⁴² կազմում է շուրջ 375.000–400.000 կմ²: Այն գտնվում է Գրինվիչի աստղագիտարանի

³⁵ Ռուս աշխարհագրագետ Ս. Մատվեևի կարծիքով՝ Արեւելա-անատոլիական բարձրավանդակ ասելով՝ պետք է հասկանալ Հայկական լեռնաշխարհը (տե՛ս С. МАТВЕЕВ, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, Москва, 1946, էջ 172):

³⁶ Տե՛ս «Азербайджанская советская энциклопедия», Т. IV, էջ 82:

³⁷ Անդրկովկաս-Այսրկովկաս եզրույթը, որն առաջացել է Ժ. Դ., Խորհրդային տարիներին հասկացվում էր որպես Կովկասյան պարանոցի մի մասը՝ Կովկասյան գլխավոր ջրբաժանից մինչև ԽՍՀՄ պետական սահմանը Թուրքիայի եւ Իրանի հետ՝ 186.1 հազ. կմ² տարածքով (տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 1, Երեւան, 1974, էջ 396): Ըստ Ստ. Լիսիցյանի՝ Անդրկովկասի տարածքը կազմել է 185.128 կմ² (ՍՏ. ԼԻՍԻՑՅԱՆ, ՀԽՍՀ Ֆիզիկական աշխարհագրություն, դեմոգրաֆիայով, Երեւան, 1940, էջ 8): Իրականում Հայկական լեռնաշխարհի այն մասը, որ գտնվում էր ԽՍՀՄ-ում, կոչվում էր Անդրկովկասյան բարձրավանդակ եւ զբաղեցնում էր ՀԽՍՀ տարածքը, Վրացական ԽՍՀ հարավային եւ Ադրբեջանական ԽՍՀ արեւմտյան մասերը («Большая советская энциклопедия», т. 2, третье издание, Москва, 1970, էջ 249):

³⁸ Ըստ Սեն-Մարտենի Հարավային Կովկաս ասելով պետք է հասկանալ Կուրի արեւմտյան ափից՝ Ախալցխայի մոտակայքից մինչև Կուրի արեւելյան շրջաններ ընկած աշխարհագրական տարածքը: Տե՛ս J. A. SAINT-MARTIN, *Memoires historiques et geographiques sur l'Arménie, Suivis du texte Armenien de l'histoire des princes orpheliens*, t. I, 2012, Nabu Press, p. 46:

³⁹ Տե՛ս Н. ГВОЗДЕЦКИЙ, Ю. ГОЛУБЧИКОВ, Горы, Москва, 1987, էջ 114:

⁴⁰ «Հայոց հայրենիքը», ա. տ. եւ թ., էջ 9:

⁴¹ Տե՛ս В. СИВЕРС, Азия (серия «Всемирная география»). Пер. с нем. Г. Г. Генкеля; под ред. А. Н. КРАСНОВА, 1908, СПб, էջ 171:

⁴² Տե՛ս <https://www.britannica.com/place/Armenian-Highland>. ըստ Թ. Հակոբյանի՝ այն կազմում է 320 հազ. կմ² («Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմ.՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հտ. 3 (4-ն), Երեւան, 1991, էջ 336). նաեւ՝

վրայով անցնող սկզբնական միջօրեականից արեւելք՝ արեւելյան երկայնության 37020՝-490-ի (Ֆերոյից հաշված 55 եւ 670-ի միջեւ) եւ հյուսիսային լայնության՝ 36,4՛-420,08՛-ի միջեւ: Հայկական բարձրավանդակի երկարությունն արեւելքից արեւմուտք 120 է կամ, ինչպես Ղ. Ալիշանն է նշում, «ըստ Արարատեանն Մասեաց երկայնութեան 60 ընդ արեւմուտս եւ 60 ընդ արեւելս»⁴³, իսկ լայնությունը հյուսիսից հարավ՝ 60:

Որեւէ բարձրավանդակի բնական սահմանները ամենահատուկ երպով որոշում են լեռնաշղթաներն ու գետերը: Սակայն, եթե հյուսիսային եւ հարավային սահմանների վերաբերյալ տարակարծություններ գրեթե չկան, խիստ վիճահարույց է արեւմտյան ու արեւելյան սահմանների հարցը, քանի որ արեւմուտքում եւ արեւելքում Հայկական լեռնաշխարհն աստիճանաբար փոխակերպվում է Փոքրասիական ու Իրանական բարձրավանդակներին⁴⁴:

Աշխարհագրական առումով Հայկական բարձրավանդակի սահմանները հյուսիս-արեւմուտքում հասնում են Սեւ ծովի հարավային ափագիծ, Արեւելա-պոնտական, Մոսքիկյան (Մեսսեթական) եւ Թռեղքի (Թրիալեթի) լեռնաշղթաների հյուսիսային եզերքները, հյուսիսում՝ Կուրի իջույթը, Ռիոնի (Կոխիդայի) գետահովիտը (վրացական կոշտ), Փոքրկովկասյան լեռների հյուսիսային ծայրաշղթաները, հարավում՝ Մալաթիայի լեռների հարավային ստորոտից մինչեւ Հայկական Տավարոս ու Կորդուքի (Հաքիարի) լեռներ, Միջագետքի դաշտ եւ Զագրոսի հյուսիսային հատվածը (մինչեւ Շինակի լեռնանցք), արեւելքում՝ Փոքր Կովկասի համակարգի արեւելյան ստորոտները՝ մինչեւ Կուր-Արաքսյան դաշտավայր (ըստ Պտղոմեոսի, Մովսես Խորենացու, Կ. Ռիտտերի, Վ. Սիվերսի, Լեոյի՝ Կասպից ծով)⁴⁵, հարավ-արեւելքում՝ Ուրմիա լիճ, Նոշիրականի (Միշուդաղի=Միշուդաղի, Սիահ կուհի) հարավային գագաթներ (Սոհունդ (Մեգխենդ) եւ Սավալան հրաբուխների հարավային փեշեր, Թալիշի լեռներ եւ Կասպից ծով)⁴⁶, արեւմուտքում այն հասնում է մինչեւ Անտիտավրոս

«Энциклопедический словарь», под редакцией проф. И. Андреевского, т. II, изд. Ф. Брокгауза (Лейпциг), И. Ефронъ (СПБ), СПб, 1890, էջ 121:

⁴³ Ղ. Ալիշան, *Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Ս. Ղազար, 1855, էջ 7:*

⁴⁴ Տէս «Армянское нагорье», «Большая советская энциклопедия», т. 3, Москва, 1950, էջ 108:

⁴⁵ Կուր-արաքսյան դաշտավայրի տեղում գտնվող Վանդամյան կամ Քյուրդամիդյան ցամաքն իջել է, իսկ Փոքրկովկասյան լեռները բարձրացել են. տես Հ. ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհ, ուսումնական ձեռնարկ, էջ 13:

⁴⁶ Ըստ Հ. Գարրիելյանի՝ Սավալան (Սաբալան) եւ Սոհունդ (Սեխենդ) հրաբուխները Իրանական սարահարթին խորթ են: Սրանք հիմքով կապված են Հայկական հրաբխային օջախի հետ՝ թե՛ ծագումով, թե՛ բարձրությամբ եւ թե՛ մակերեսով ինչպես նաեւ Հայկական

(Մալաթիայի լեռների արեւմուտքով)՝ «Անատոլիայի արեւելյան պատնեշ»⁴⁷, Թեջերի լեռներ, Ուզունյայլայի բարձրավանդակ, Կապադովկիայի տափաստաններ, Ալիս (Կզըլ-Իրմակ) եւ Եփրատ գետերի ջրբաժանով դեպի Գայլ գետն ու Սեւ ծով: Ա. Ղուկասովն այդ սահմանն անց է կացնում 39-րդ միջօրեականով⁴⁸:

Գ. Շիրինյանը ֆիզիկաաշխարհագրական մոդելավորման հիման վրա կատարել է Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական միավորի հետեւյալ սահմանագծումը. հյուսիսում՝ Եշիլըրմակ գետաբերանից Սեւ ծովի ափագծով մինչեւ Ճորոխի գետաբերանը, Փոքր Կովկասի հյուսիսային եւ հյուսիսարեւելյան ստորոտները՝ մինչեւ Կասպից ծով, հարավում՝ Միջագետքի հարթավայրի հյուսիսային եզրով (Արաբական եւ Եւրասիական քարոլորտային սալերի առճակատման գիծը) մինչեւ Լեւանտինյան բեկվածքագիծ (Պազարջիկի գոգավորությունում), արեւելքում՝ Կասպիական ծովափով մինչեւ Սեֆիդրուդի գետաբերանը, վերջինիս գետահովտով՝ մինչեւ նրա ակունքում բարձրացող լեռնահանգույց գագաթը (3173 մ), արեւմուտքում՝ Մարաշի գոգահովտով, Ջահան գետով հոսանքն ի վեր՝ հյուսիսից շրջանցելով Բինբոզա եւ Կիլիկյան Տավրոս լեռնաշղթաները, ապա մտնելով Եշիլըրմակի հովիտ՝ ձգվում է մինչեւ Սեւ ծով⁴⁹:

Առանձին դեպքերում Մեծ Կովկասի հարավային փեշերը, դրանց հարող Կոխիդայի ցածրավայրը, Կուրի իջվածքը, ինչպես նաեւ Թալիշի լեռներն ու Լենքորանի ցածրավայրը, որոնք սովորաբար համարվում են Անդրկովկասյան տարածաշրջան, իրենց տեկտոնական զարգացման եւ կենսակլիմայական պայմանների առանձնահատկություններով

հրաբխային բարձրավանդակին, ուստի դրանք պետք է դիտարկել որպես Հայկական լեռնաշխարհի մեկ ամբողջություն: Ուրմիա լճի ավազան-գոգավորությունը եւս ծագումով ու լանդշաֆտներով նմանություն ունի Արաքսի ավազանի կիսաանապատներին, ուստի հարավարեւելյան սահմանն անցում է Արցախի լեռների ստորոտով՝ դեպի Արաքսի աջակողմյան Սեւ ջուր (Ղարասու) վտակի հովիտը՝ մինչեւ Սավալան հրաբխի հարավային ստորոտը, այնտեղից Բոզգուշ լեռնաշղթայի հարավային ստորոտով մինչեւ Ուրմիա (հնում՝ Կապուտան) լճի հարավային ափերը՝ ընդգրկելով Սոհունգ (Սեխենգ) հրաբուխը՝ մինչեւ Ուրմիայի հարավային ափամերձ գոտի եւ Զաքրոսյան լեռնաշղթայի Շինակի լեռնանցքը (Հ. ԳԱՐԻԲԵՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհ, էջ 13-14):

⁴⁷ Տե՛ս Խ. ՍԱՄՈՒԷԼՅԱՆ, Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, հտ. Ա., Քարեղար, Երեւան, 1931, էջ 39:

⁴⁸ Տե՛ս А. ГУКАСОВ, Основные черты строения Армянского нагорья, էջ 8-9:

⁴⁹ Տե՛ս Գ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանների ճշգրտումը, ՀՀ ԳԱԱ Տեղեկագիր. «Գիտություններ Երկրի մասին», թ. 1-2, Երեւան, 2000, էջ 127:

Հայկական լեռնաշխարհի հետ կարելի է դիտարկել որպես աշխարհագրական մեկ ամբողջություն:

Բազրեւանդը Հայկական լեռնաշխարհի երկրաչափական կենտրոնն է: Հայկական բարձրավանդակը արեւելքից արեւմուտք՝ Մուշ քաղաքով անցնող զուգահեռականով ձգվում է 975–1065 կմ երկարությամբ, իսկ հյուսիսից հարավ՝ Թոնդրակ լեռով անցնող միջօրեականով՝ 525–590 կմ լայնությամբ⁵⁰:

Հայկական լեռնաշխարհը Միջերկրական ծովից հեռու է 195, Կասպից ծովից՝ 80, Պարսից ծոցից՝ 100 կմ⁵¹:

Վարչաքաղաքական առումով հայկական բարձրավանդակի տարածքը հյուսիսում սահմանակից է եղել Վիրքին (Վրաստան), հյուսիս-արեւելքում՝ Աղվանքին, հարավ-արեւելքում՝ Պարսկաստանին, հարավում՝ Միջագետքին (Մեսոպոտամիա), հարավ-արեւմուտքում՝ Ասորիքին (Սիրիա), արեւմուտքում՝ նախ Խեթական թագավորությանը, ապա՝ Կապադովկիային, ավելի ուշ՝ Բյուզանդիային եւ Օսմանյան Թուրքիային, հյուսիս-արեւմուտքում՝ Պոնտական թագավորությանը:

Հստ Ղ. Ինճիճյանի՝ սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Վիրք, Տրապիզոն եւ Ամասիա, արեւելքում՝ Ատրպատական ու Շիրվան, հարավում՝ Ադանա, Հալեպ, Ուրֆա եւ Մոսուլ, իսկ արեւմուտքում՝ Չորում, Չանկրի, Դըրշեհիր⁵²:

Հայաստանի վարչական սահմանները հաճախ փոփոխության են ենթարկվել՝ երբեմն ընդգրկելով ամբողջ Հայկական բարձրավանդակը, երբեմն սեղմվելով այդ բարձրավանդակի կենտրոնական մասում:

Հայկական բարձրավանդակը վերը նշված բոլոր երկրներից առավել բարձրադիր եւ կարկառուն է: Հայկական բարձրավանդակի միջին բարձրությունը ծովի մակերեւույթից կազմում է 1850–1900 մ (ըստ Ն. Ալեքսանդրովսկայայի՝ 2000 մ⁵³) որը կազմում է տարածքի մոտ 30%-ը, այն դեպքում, երբ Իրանական բարձրավանդակի միջին բարձրությունը 1400 մ է, Փոքրասիական բարձրավանդակի միջին բարձրությունը՝

⁵⁰ Հստ նշյալ հանրագիտական բառարանի՝ 975–1050 կմ երկարություն եւ 525 կմ լայնություն («Энциклопедический словарь», под редакцией проф. И. Андреевского, Т. II, էջ 121):

⁵¹ Տէս Հ. ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհ, ուսումնական ձեռնարկ, Երեւան, 2000, էջ 10:

⁵² Տէս Ղ. ՎՐԳ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամէրիկոյ, մասն Ա., Ասիա, հտ. Ա., Վէնէտիկ, 1806, էջ 14:

⁵³ Տէս «Физическая география материков и океанов», «Зарубежная Азия», էջ 101:

700–1200 մ⁵⁴, Անդրկովկասի իջույթի (Կոլխիդայի եւ Կուր-արաքսյան դաշտավայրերը) ու Միջագետքի դաշտավայրի միջին բարձրությունը՝ 200–ից մինչեւ 800 մ⁵⁵; Այն Առաջավոր Ասիայի ամենաբարձր երկիրն է⁵⁶, եւ նրա բարձրությունը երբեմն արտահայտվում է լեռնալանջերի ու գագաթների, երբեմն՝ լեռնադաշտերի ձևով:

Հաշվի առնելով այդ առանձնահատկությունը՝ ավստրիացի երկրաբան էդուարդ Զյուսը Հայոց լեռնաշխարհն անվանել է «Լեոնակղզի»՝ «*Berginsel*»⁵⁷, գերմանացի նշանավոր գիտնական, աշխարհագրագետ Կարլ Ռիտտերը Հայկական բարձրավանդակը կոչել է «օղով եւ ջրով հարուստ լեռնային մի գով կղզի»⁵⁸, Գեորգ Մեսրոպյն այն համեմատել է «անհուն տաքածութեամբ բեղափառված»-ի հետ, որը «շրջապատուած է առաւել կամ նուազ բարձրութեամբ պարիսպներով» եւ ունի «հսկայ միջնաբերդ»⁵⁹, իսկ ռուս աշխարհագրագետ Վ. Գուրկո-Կրյաժինն այն համարել է «բնական հսկայական մի միջնաբերդ», «բնական ամրոց», որը վերահսկում է շրջակայքի տարածքները⁶⁰:

Հայկական բարձրավանդակը լեռնային երկիր է (լեռները կազմում են տարածքի մոտ 85%-ը), որի տեկտոնական բարձրացումները տարեկան կազմում են 5–10 մմ (100 հազ. տարում այն կկազմի 500–1000 մ): Լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռնագագաթը Մեծ Մասիսն է, որի բարձրությունը ծովի մակերեւույթից 5165 մ է: Ամենացածր կետերը Դեբեդի հովիտը եւ Մեղրու կիրճն են, որտեղ բարձրությունը ծովի մակերեւույթից կազմում է ընդամենը 390 մ⁶¹: Ծայրագույն ցածր կետը Սեւ ծովի ափամերձ հատվածն է՝ 0 մ բարձրությամբ: Հարաբերական բարձրությունը ներքին շրջաններում հասնում է 3000–4000 մ-ի (Մասիս՝ 4300 մ, Քաջքար՝ 3937 մ, Սիփան՝ 3700 մ, Զիլո՝ 3000 մ):

⁵⁴ Տե՛ս Ս. МАТВЕЕВ, Турция (Азиатская часть-Анатолия), физико-географическое описание, Москва-Ленинград, 1946, էջ 24–27:

⁵⁵ Տե՛ս Ա. ГУКАСОВ, Основные черты строения Армянского нагорья, էջ 10. նաեւ՝ Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երեւան, 1968, էջ 8:

⁵⁶ Տե՛ս Ա. ГУКАСОВ, Основная черты строения Армянского нагорья, էջ 10:

⁵⁷ Տե՛ս Հ. ՔԱՐԻՔԵԼՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհ, էջ 16:

⁵⁸ К. РИТТЕР, Землеведение Азии, Санкт-Петербургъ, 1856, էջ 83:

⁵⁹ Տե՛ս Ք. ՄԵՍՐՈՊ, Հայաստան, աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակետներով, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 2:

⁶⁰ Տե՛ս В. ГУРКО-КРЯЖИН, Прошлое и настоящее советской Армении, «Новый Восток», Москва, 1927, кн. 16–17, էջ 208:

⁶¹ Տե՛ս «Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի ատլաս», Երեւան-Մոսկվա, 1961, էջ V:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասն զբաղեցնում են բարձրավանդակները, որոնցից խոշորը Հայկական հրաբխային բարձրավանդակն է (100 հազ. քառ. կմ տարածքով): Այն Առաջավոր Ասիայի երեք լեռնահանգույցներից (Պամիր, Հայկական հրաբխային բարձրավանդակ եւ Արեւմտյան Փոքր Ասիա) մեկն է⁶², որի մակերեսույթի գերիշխող ձեւը սարահարթերն են ու դրանց վրա բարձրացող հրաբխային լեռնապարերը⁶³:

Հայկական հրաբխային բարձրավանդակը երկրաբանական առումով բաժանվում է երեք շրջանի՝ 1. հյուսիսային՝ Գուգարքի բարձրավանդակ, որն ընդգրկում է Արսիան-Թրիալեթի եւ Փոքրկովկասյան լեռների միջեւ ընկած տարածքն ու կոչվում է բնալեռնային գոտի, 2. կենտրոնական շրջան, որն ընդգրկում է Փոքրկովկասյան լեռների եւ Հայկական պարի միջեւ ընկած տարածքն ու կոչվում է խնեղեմ գոտի, 3. հարավային շրջան, որը ներառում է Հայկական պարի ու Հայկական Տավրոսի միջեւ ընկած տարածքը⁶⁴ եւ հայտնի է ճեղղաբեւ հողերի գոտի անվամբ⁶⁵:

Պատմաաշխարհագրական առումով լեռնաշխարհը բաժանվում է երկու գոտիների՝ 1. կենտրոնական շրջան՝ կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ կամ Միջնաշխարհ, որը հիմնականում կազմված է երիտասարդ ուշ նեոթեոսյան հրաբխային ապարներից եւ հրաբխային սարահարթերի ու գոգավորությունների մի բարձրավանդակ է (Զավախքի, Կարսի, Բյուրակնի, Գեղամա, Վարդենիսի, Սյունիքի), 2. ծայրաշրջանի տարածք, որը հրաբխային ծալքավոր լեռնաշղթաների մի ամբողջություն է: Հայկական բարձրավանդակի տարածքի մեծ մասն այսօր գտնվում է Թուրքիայի, իսկ առանձին հատվածներ՝ Հայաստանի, Արցախի, Վրաստանի, Իրանի Իսլամական եւ Ադրբեջանի հանրապետությունների կազմում:

Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է Հայկական բարձրավանդակի հյուսիսարեւելյան մասում: Խորհրդային եւ հետխորհրդային գրականության մեջ այն Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ պայմանականորեն կոչվել է «Անդրկովկասյան բարձրավանդակ»⁶⁶: Հայաստանի Հան-

⁶² Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 6, Երեւան, 1980, էջ 178, 187:

⁶³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. 1, Երեւան, 1971, էջ 8:

⁶⁴ Տե՛ս С. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, էջ 17-19:

⁶⁵ Տե՛ս Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Հանրագիտական բառարան, հտ. 1, էջ 1434:

⁶⁶ Տե՛ս «Большая Российская энциклопедия», т. 2, Москва, 2005, էջ 261:

րապետությունը կազմում է Հայկական բարձրավանդակի ողջ տարածքի 1/13 մասը: Ունենալով 350 կմ երկարություն եւ 150 կմ լայնություն⁶⁷՝ այն Սեւ ծովից ուղիղ գծով (Ախուրյանից) հեռու է 163, Կասպից ծովից (Ջանգեզուրից)՝ 193, Միջերկրական ծովից՝ 750, Պարսից ծոցից՝ 1000 կմ⁶⁸:

Հայկական բարձրավանդակը հայ ժողովրդի բնօրրանն է, որի հետ են կապված նրա պատմական անցյալի հիմնական դրվագները: Հայկական բարձրավանդակը առաջավորասիրական արմենոիդ մարդաբանական տեսակի, հնդեւրոպական լեզուների տրոհման ու մարդկային քաղաքակրթության հնագույն ակունքներից է: Այստեղից է կատարվել հնդարիական ժողովուրդների տարածումը դեպի Եւրոպա եւ Ասիա: Նրա տարածքը երկրագործության ծագման, բույսերի աճեցման, մետաղամշակության զարգացման, ձիաբուծության եւ աստղագիտության հնագույն կենտրոններից է:

Հայկական բարձրավանդակի աշխարհագրական դիրքն իր ազդեցությունն է թողել հայ ժողովրդի ազգային հոգեբանության, բնավորության եւ քաղաքակրթության պատմության վրա⁶⁹: Այդ առնչությամբ Խ. Սամվելյանը նկատում է. «Բնական միջավայրն է պայմանաւորում տուեալ ժողովրդի արտագրողական ուժերի բնոյթն եւ զարգացումը, նրա տնտեսական գործունէութեան ամբողջ էութիւնը»⁷⁰:

Մի կողմից այն նպաստել է հայկական տարբեր ցեղերի միավորվելուն եւ մեկ ազգ կազմելուն, մյուս կողմից՝ ազգը բաժանել է զանազան

⁶⁷ Տէն Կ. ՊԱՖՖԵՆՀՈՅ, Հայաստանի եւ Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկը, Երեւան, 1946, էջ 9:

⁶⁸ Տէն Գ. ԱՎԱԳՅԱՆ, Հայաստանը եւ հայերս աշխարհում, Երեւան, 1992, էջ 8-9:

⁶⁹ Հասարակության զարգացման գործում առանձնակի ուշադրություն է պետք դարձնել աշխարհագրական միջավայրի դերին («աշխարհագրական դետերմինիզմ»), երբեւէ չթերագնահատելով կամ չգերագնահատելով այն: Նթե մարդկության պատմության վաղ շրջանում աշխարհագրական գործոնն ունեցել է բացառիկ կարեւոր նշանակություն, ապա հետագայում՝ գիտության եւ տեխնիկայի բուռն զարգացման պայմաններում, այն հետզհետե նվազել է, քանի որ մարդը, վերափոխվելով, փոփոխել է նաեւ իրեն շրջապատող աշխարհագրական միջավայրը: Այս առումով հետաքրքրական են Հայկ Ասատրյանի «Ցեղը եւ հայրենիքը իբր անբանական ուժեր», «Հայկական բարձրաւանդակի ընդհանուր բնութագիրը», «Հայկական բարձրաւանդակի կերպատու գործոնները եւ կերպարանը», «Հայկական բարձրաւանդակի բնական սահմանները», «Հայերը եւ իրենց բարձրաւանդակը», «Հայկական բարձրաւանդակի պայքարը», «Հայկական ոգու ուժականութիւնը» ուսումնասիրությունները. տես Հ.Ասատրեան, Հատընտիր, Երեւան, 2004: Տէն նաեւ Ա. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Աշխարհիմաստութիւնն իբրեւ ինքնութեան ուսումնասիրման եւ կառուցարկման գործոն (Հայկ Ասատրեանի օրինակով). «Էջմիածին», 2018, է., էջ 121-135:

⁷⁰ Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ, Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, հտ. Ա., Քարեղար, էջ 39:

հատվածների ու հիմք դարձել Հայաստանի քաղաքական կյանքի հեղհեղուկ վիճակի, մանր իշխանությունների, անմիաբանության առաջացման համար ու խանգարել միասնական կենտրոնաձիգ ուժեղ պետության ստեղծմանը: Անմատչելի լեռներով պատսպարված տարածքների տեր նախարարներն առավել քիչ են հակված եղել ենթարկվելու կենտրոնական իշխանությանը: Կենտրոնախույս ուժերի առկայությունն իր անցանկալի ազդեցությունն է թողել կենտրոնաձիգ պետության ստեղծման գործում, իսկ ուժեղ պետության բացակայությունն իր հերթին բացասաբար է անդրադարձել երկրի պաշտպանունակության վրա եւ դուռ է բացել արտաքին թշնամիների առջեւ:

Այդուհանդերձ, Հայկական լեռնաշխարհը, ինչպես Դ. Բաբայանն է նկատում, «...մինչ օրս հանդիսանում է ոգեշնչման աղբյուր, որը մշտապես հոգեւոր ուժեր է սնուցում հայությանը, ինչն արդեն հարյուրամյակներ ի վեր մեր ժողովրդին թույլ է տալիս գոյատևել այսքան բարդ շրջապատում, հաղթահարել անհաղթահարելի թվացող խոշրնդոտները: Էներգիայի այդպիսի աղբյուրը ոչ ներդաշնակ շահամիտումներ է առաջ բերում հայ ժողովրդի մոտ, առանց որի պարզապես անհնար է հավասարակշռություն պահպանել... առավել ուժեղ հարեւանների հետ...»⁷¹:

Այսպիսով, Հայկական բարձրավանդակի պատմաաշխարհագրական կարեւոր առանձնահատկություններն են՝ ա. ի հաշիվ բազմաթիվ ծալքերի եւ ներքին լեռնաշղթաների՝ այն ունի առավել հարուստ ու առանձնահատուկ ռելիեֆ, քան հարեւան տարածաշրջանները, բ. նրա մակերեսույթի վրա առկա է հրաբխային գործունեության բավականին մեծ ազդեցություն, որի արդյունքում այն դարձել է հրաբխային լավայի միջոցով առաջացած առաջավորասիական ամենամեծ բարձրավանդակը, գ. այն ունի բավականին ընդգծված բացարձակ բարձրություն, դ. հարուստ է գետերով ու ջրերով եւ ե. աչքի է ընկնում Միջերկրական ծովի ազդեցության որոշակի թուլացմամբ:

⁷¹ Դ. ԲԱԲԱՅԱՆ, Հայկական լեռնաշխարհի տեղն ու դերը Աստվածաշնչյան աշխարհաքաղաքականության մեջ, Երեւան, 2005, էջ 36:

РЕЗЮМЕ

Библейский Восток — армянское отечество, является историко-географическим регионом, на границах которого в конце III — начале IV века зародился и укоренился армянский народ, создав армянскую государственность.

Существует изначальное историческое название — Айк, Айоц Ашхар, Армянский дом или Армения. Аналогичным образом, оно имеет свою географическую формулировку, известную как Армянское нагорье. Армянское нагорье, расположенное в северо-западной части Западной Азии, появилось десятки и сотни миллионов лет назад. Это земля, появившаяся в результате вулканических, горных и тектонических сил, своеобразный гранитный холм. Все Армянское плато составляет около 400000 кв. км. Это самое большое и высокое вулканическое нагорье в Передней Азии.

Историко-географические особенности Армянского нагорья: отличительная рельефность, большое влияние вулканической активности на ее поверхность, достаточно выраженная абсолютная высота, изобилие рек и вод.

Армянское плато — колыбель армянского народа, одно из старейших мест в антропологии древних азиатских арменидов, центр раскола индоевропейских языков и человеческой цивилизации. Его территория является одним из старейших центров в области сельского хозяйства, растениеводства, металлургии, коневодства и астрономии. Географическое положение Армянского нагорья повлияло на историю национальной психологии, характера и цивилизации армянского народа.

Учитывая особенности Армянского нагорья, выдающийся немецкий геолог Герман Абих назвал Армянское нагорье как «Армянским высокогорьем», Раймонд Фьюрон назвал его «Армянской пологой горной грядой», австрийский геолог Эдуард Зюс назвал Армянское нагорье «горным островом», а немецкий географ Карл Риттер назвал его «прохладным горным островом, богатым воздухом и водой».

SUMMARY

The Biblical East — the Land of Armenia is a historical-geographical region, on the borders of which the Armenian people originated, took root and created the

Armenian statehood from the end of the 4th and beginning of the 3rd millennia. Its original historical name is Hayk, Hayots Ashkhar (Land of Armenia or Armenia) and its geographical name is the Armenian Plateau.

The Armenian Plateau, located in the northwestern part of Western Asia, appeared tens and hundreds of millions of years ago. This is the land that appeared as a result of volcanic, mountainous and tectonic forces, a kind of granite hill. The whole Armenian Plateau is about 400000 square km. This is the largest and highest volcanic plateau in Western Asia. Historical and geographical features of the Armenian Plateau are the distinctive relief, large influence of volcanic activity on its surface, absolute height, abundance of rivers and waters.

The Armenian Plateau is the cradle of the Armenian people, one of the oldest places in the anthropology of ancient Asiatic Armenoids, the center of the split of Indo-European languages and human civilization. Its territory is one of the oldest centers in the field of agriculture, plant growing, metallurgy, horse breeding and astronomy. The geographical position of the Armenian Plateau influenced the history of the national psychology, character and civilization of the Armenian people.

Considering the peculiarities of the Armenian Plateau, prominent German geologist Hermann von Abich called the Armenian Plateau “Armenian Highland”, Raymond Furon called it “Armenian sloping mountain range”, Austrian geologist Eduard Suess called the Armenian Highland “mountain island”, and German geographer Carl Ritter called it “a cool mountain island, rich in air and water”.

